

Михайло Павлик.

Замість ювілейної сільветки.

Михайло Павлик — один із визначних діячів серед нашої суспільности і відіграв немаловажну роль в її розвитку протягом останніх 30 років. Ювілей його 30-літньої діяльности, що відбувся д. 20 листопада м. р. у Львові, був дуже цікавим явищем, немов оказом симпатії широких кругів нашої суспільности до особи й провідних ідей Павлика, а властиво, можна сказати, далеко більше до особи, ніж до ідей. Бо на звиш 170 адресів, листів, привітів, одержаних ювілятом і опублікованих у ювілейній книжці¹⁾, заледво б виявляє яснійше розуміння провідних ідей Павликової діяльности (борщівська телеграма кладе натиск на його заслуги „положені на політичне і суспільне освідомлене українського народу“, ст. 35; лист „Гуцула“ бачить у ньому „смілого і відважного борця за хлопську долю, а тим самим і за зміну теперішнього несправедливого устрою цілої суспільности“ ст. 36, центральний виділ Нар. Спілок у Коломиї признає його провідною думкою те, „що робітний нарід повинен передовсім сам над собою працювати і своїми силами старати ся о своє добро“ ст. 38; київська адреса шанує його заслуги коло того „правдивого поступу, який зазначається прокиданням світлої думки в людей, скасуванням їх релігійних шкідливих казок та забобонів і ступанням на шлях прямуючий до мети, де сходять ся в одно ідеали громадського життя й віри“ ст. 52 — мимоходом кажучи фраза зовсім неясна); решта оберта-

¹⁾ Ювілей 30-літньої діяльности Михайла Павлика (1874—1904). З портретами ювілята і рідні. У Львові, 1905.

еться що до ідейного боку в сфері загальників та утертих фраз, або признає ювілятові такі заслуги, яких він не зробив, прим. познайомлене Українців із життєм Драгоманова (адреса від учнів агрономічної школи в Умані, ст. 57) або гублячи ся в загальниках далеких від якої будь програмовости, як прим. адреса з Антонова, що величає д. Павлика „Великомучеником народа, синонімом героїзма і самовідречення“ і бажає, щоб його ювілей став новою ерою в нашій життю оснований на братерстві, згоді, єдності і добрі всіх людей, в якій нема ні слез, ні нужди, ні ложи“ ст. 33. За те майже всі адреси і привіти одностайно підносять непохитність та характерність ювілята, його невтомну працю, його самовідречення, мучеництво та витривалість, його „хрустальну“ щирість та ревність (ст. 39), його неустрашеність та сердечність. Адреса ексективного комітету укр.-руської соціалдемократичної партії у Львові називає його „емігрантом у своїй рідній країні“ (ст. 43), київська адреса ставить його „в ряді всіх великих людей, в тому ряді, який починається (?) Ісусом“ (ст. 53). адреса „Рускої Бесіди“ у Львові шанує в ювіляті „чоловіка і громадянина, котрий бажав для мільйонів світла, правди і хліба, боровсь не тільки з ворогами народу, але і з своїми, завдаючи одним і другим і відбираючи від них тяжкі удари, що полишили по собі близи — найкраще свідчення Твоєї праці!“ Ся адреса бачить, як ювілят „в задоволенні приглядається, як далші і ближші, могутні і слабкі вороги Твоїх ідей самі стараються забезпечити права і заспокоїти потреби найнижчих суспільних верств, значить, здійснити одинокі Твоє бажання“ (ст. 42) — фраза, що або не має ніякого значіння, або являється гіркою іронією над ювілятом і його прихильниками, що буди то тепер не „стараються“ про заспокоєння потреб найнижчих суспільних верств, а полишили се „самим ворогам“ ювілята.

Розуміється, від таких принагідних вітальних годі ждати ясних і широких ідей і брати їх на критичну вагу. Найважливіше те, щоб вони були щирі і щоб не ставляли ювілята та його ідей у фальшивім світлі. Нехай і так, що найбільша частина привітів, присланих д. Павликові, подітована справді широкою прихильністю до його особи й характеру; та що ідейний бік його праці знайшов у привітах так мало дійсного розуміння і відповідної оцінки, се також не вина вітальників, може й не самого ювілята; се вина загально слабої ідейности нашої суспільности, вина нашої преси,

яка не постарала ся вияснити відповідно та всесторонню діяльність ювілята, його заслуги й його хиб, вина головно того комітету, що мав приготувати ювілей і властиво не підготував нічого, бо не то що не видав, як наміряв ізразу, повного видання його творів¹⁾, але навіть не зладив і не опублікував хоч би їх бібліографічного покажчика, не видав перед ювілеем ані одної статі про нього, ані одного газетного фелетона. А здається, се був його перший обов'язок, раз він знав, що діяльність д. Павлика як публіциста і політика не може бути так загально відома і не піддається такій легкій оцінці, як діяльність белетриста або вченого.

Та, як сказано, важне при таких ювілеях поперед усього одно, щоб про ювілята й його діяльність не творили ся хибні погляди, легенди оперті на незнанню фактів або їх невідповіднім розумінню. Такі легенди бувають тим шкідливійші, чим виднійше становище займав даний чоловік серед громади, чим більший був його вплив на життя тої громади. Ми вважаємо становище М. Павлика серед нашої громади, особливо серед її молодших поколінь, на стільки видним, що нам видається по просту обов'язком усякого, хто має для сього спромогу, причиняти ся до вияснення підстав того становища. Може покажеть ся, що лишаючи на боці всі пересадні епітети, давані йому авторами адрес та привітів, фігура М. Павлика для свого педесталу зовсім не потребує ніяких легенд.

А таких легенд напущено не мало і в ювілейній книжці. Напущено їх поперед усього в відчиті д. Лозинського (стор. 2—13), певно не павмисно, а тому, що багато деталей про діяльність д. Павлика автор сього ювілейного відчиту мусів брати на віру, з оповідаць забарвлених суб'єктивно, з традиції, що перейшла крізь призму партійности, а не мав змоги перевірити їх. Обов'язок мій, одного з сучасників і близьких свідків Павликової діяльності

¹⁾ Чому сього не зроблено, про се член комітету д. М. Лозинський у передмові до цитованої ювілейної книжки говорить щось зовсім неясне, будім то комітет про сей свій намір оповістив у цвітні 1904 р. в «Ділі», але та оповістка «потерпіла повну невдачу, і через те комітет мусів понехати свій намір» (ст. II). Яку невдачу потерпіла оповістка і які заходи робив комітет окрім видання оповістки — невідомо.

висловити тут декілька уваг, що причинять ся може до прояснення правди.

Характеризуючи часи першого виступлення ювілята на арену публичної діяльності, д. Лозинський каже: „Були се загалом часи, коли ідея визволення народної, робучої маси з пут дотеперішньої економічної, політичної і духової неволі була що-йно занесена в Галичину, часи, коли за кожне слово, сказане в обороні робітницької класи, за кожний прояв свободної людської думки грозила тюрма; часи, коли весь загаль став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову, невинну ідею свободи і добробуту для всіх дітій землі“ і т. д. (ст. 3). Читаючи ті слова всякий посторонній чоловік міг би подумати, що се було перед 1848 р. або бодай перед 1860-им роком, у часи абсолютизму та патрімоніального судівництва. Говорити таке про роки 1874—80 зовсім не до річи, бо-ж тоді обов'язували ті самісінські закони, що й тепер. Цевно, обмеженість, ігноранція та тупоумність многих органів була тоді більша, почуте горожанської свободи і горожанських прав було менше розвинене, застій у політичних та соціальних поглядах великий, але до тої картини, яку малює д. Лозинський, було все таки дуже далеко. Не забуваймо, що перед 1876 роком, тобто перед ерою наших арештовань, відбув ся вже у Львові перший організований страйк друкарських складачів, видав Болеслав Лімановський свою книжку „Dważ komuniści Morus i Campanella“, де містив ся просторий виклад соціалізму, вийшла польська перерібка повісти Чернишевського „Что дѣлать“ пз. „Ludzie“, dokonana Поляком-українофілом Павліном Сьвенціцьким (на своїх руських писаннях він підписував ся Павло Свій), вийшла і ходила з рук до рук анонімна книжка Idea, що подавала багатий засіб раціоналістичної критики в справах релігійних та суспільних. Ті писання друкували ся і продавали ся в Галичині свободно, а книжка Лімановського була навіть предложена філософічному факультетови львівського університету як докторська дисертація.

Так само нема ніякої підстави твердити, буцім то тоді (спеціально в пору наших процесів) весь загал, особливо весь український загаль „став на поміч державним органам, аби в зароді знищити нову ідею“. На чім опер д. Лозинський таке своє твердження, не знаю, але зі свого боку згадаю тільки, що з яких 80—100 домашніх ревізій, які перевели власти у Русинів по всіх частих Галичини, почавши від Ряшева, де трусили Вол. Навроцького,

а кінчачи Сапоговым, де трусили бідного вчителя Льва Васильовича, ті влади не видобули ані однієї документи проти нас, ані однієї злого, денунціаторського чи в загалі неприхильного візнання про нас. Переглядаючи акти нашого процесу перед розprawою 1878 р. я знаходив у них лиш одно-одніє не так денунціаторське, як просто підле свідомство про нас, із власної ініціативи написане до львівського суду Поляком-дідичем із околиці Самбора Антоном Созанським, де сей польський патріот і автор кількох книжок (зрештою на пів божевільний), не знаючи зрештою особисто нікого з нас, пресеріозно радив судови повішати нас усіх для заспокоєня зхвилюваної опінії краю. Цевна річ, руський загал був переляканий ревізіями і процесами, руське духовенство з причин легко зрозумілих не горнуло ся до нових ідей і деколи, хоч дуже наївно, демонструвало проти них, але відси ще дуже далеко до того, щоб воно „не цурало ся ніяких способів, аби вбити того духа“ і т. д.

Так само в загальних рисах я мушу признати неправдивим те, що д. Лозинський говорить далі про долю „проповідників нової ідей“, буцім то „поліційні переслідування, державна тюрма, патріотичні доноси, товариський бойкот, відбиране усіх жерел зарібку, — все те віляло ся в одну шалену оргію духів темноти і неволі“. Що до поліційних переслідувань, то крім можливого тайного надзору (можливого, кажу, бо фактично його на нас не задекретовано, а численні молоді гімназіяльні ученики, що відвідували нас, не мали за се зовсім ніяких урядових клопотів) та кількох домашніх ревізій спричинених конфіскаціями наших видань, я ні про які спеціальні переслідування не тямлю. Що до державної тюрми, то про неї варто згадати дещо детальнійше. Перший раз арештовано д. Павліка зовсім припадково, з нагоди арештованя одного російського емігранта (Ястрембського), який жив у Павликовій квартирі, і суджено його за зносини з емігрантами — не тямлю докладно, під який параграф підведено його провини і яка вона мала бути. Другий раз його арештовано знов таки з нагоди арештованя у Львові иншого емігранта, Поляка Котурницького (Борковського), у якого знайдено лист Драгоманова до когось із нас. Про сей процес і його юридичну недорічність говорив я дещо докладнійше в своїй статі про О. Терлецького. Ідейним можна сей процес назвати хіба о стільки, що завдяки повному неучтву в суспільно-економічних справах тодішнього функціонера прокуратурії Зборов-

ского (він кілька літ пізнійше вмер на розмякшенє мізку) понятє соціалізму підтягнує під австрійський параграф про тайні товариства на тій основі, що буцїм то соціалісти всіх країв поступають згідно і визнають однакові погляди.¹⁾ Правда, д. Павлик потерпів зараз по тім процесі другий раз і то сильно, коли львівський суд присяглих признав його винуватим у прасовім процесі за „Тетяну Ребенщукową“, та про сей засуд мені прийдеť ся говорити ще далі, і тут була-б поперед усього річ д. Павлика розвіяти всякі невідповідні лґєнди. Про патріотичні доноси, подавані буцїм то Русинами на нас, я вже згадав; що найбільше можна би віднести сю фразу до брехень пущених москвофільським „Словом“ про мене в 1882 р. в часі переїзду цїсаря через Галичину, буцїм то я поїхав до Черновець, щоб приготувати там якісь розрухи; ся брехня була так очевидна (я сидів тоді в Нагуєвичах), що навіть бориславські та дрогобицькі жандарми не няли їй віри і не чіпали мене. Чи зазнав якої прикрости д. Павлик із приводу доносів якого Русина, не знаю, але не чував нічого подібного.

Що до товариського бойкоту, то мушу сказати, що ся річ не була така трагічна, як би виходило зі слів д. Лозинського. Що москвофіли цурали ся нас, се натуральне, та ми й не шукали їх компанії. Що старші народовці, особливо гімназіяльні вчителі, бояли ся сходити ся з нами, се в тодішніх часах загального перенолоху було не диво. Зрештою тут потерпів головно я, бо мене викинено з „Просьвіти“ і заборонено мені приходити до читальні „Рускої Бесіди“; д. Павлик не належав до „Просьвіти“, не ходив до „Бесіди“, значить, не відчув того бойкоту і стілько, як я. Зрештою за сей бойкот старших нас вповні і вдесятеро винадгороджувала сердечна приязнь молодіжи, що від самої нашої розправи в марті 1878 р. почала горнути ся до нас, пильно слїдила за нашими працями, брала живу участь у дискусіях, що вели ся в нашім помешканю, і з нечисленними виїзками не спроневірила ся ї доси сьвітлим споминам тодішніх наших зносин.

¹⁾ Дуже вірно завважив тоді д. Павлик у своїй обороні, що на такій самій підставі можна би приложити сей параграф до всіх співаків і музикантів на сьвітї, бо всі вони співають і грають по одному такту. Підтягнене соціалізму під сей параграф нагадує того малярського судію, що якогось бідолаху, який на будапештєнськїм мості справляв свою натуральну потребу, засудив на довголітню тюрму „wegen gesetzwidriger Abtreibung der Leibesfrucht“.

Наслідком тої буцїм то „шаленої оргїї духів темноти і неволї“ по думцї д. Лозинського „богато тоді понївечено молодих сил, багато злякало ся і звернуло ся з тернистого шляху“ (ст. 4). Що дехто з наших товаришів злякав ся і відстав від нашої компанії, се певно так і діло натуральне; компанія перед нашими арештами не мала не то ніякої організації, але навіть ніяких вироблених суспільно-політичних думок, і до неї тягли ся різні люди, приваблені чи то загальними окликами поступу, чи особистими симпатіями до одного або другого з наших товаришів. Та коли не числити Остапа Терлецького, що опинив ся по процесї 1878 р. в справдї страшнім положеню, але про якого також не можна сказати, щоб та катастрофа зпівечила його — о скільки тямлю, ніхто з тих, що по процесах мали зносини з нами, не потерпів через се; зносини з нами не пошкодили їм ані в урядовій кар'єрі, ані в осягненю становища серед громади. Та ні, потерпіли два люди, хоч і те потерпінє годить ся згадати радше для куріоза, як для чого иньшого; на донос якогось питомця-москвофіла видалено з руської духовної семінарії двох питомців: Костя Паньківського і Кузьмовича з мотивованєм, що вони десь і колись мали сходити ся на вулицї „съ нѣкимъ индивидуумомъ рекомымъ Франкомъ“. Інтересно, що оба видалені були тоді д. Павликови й менї особисто зовсім незнайомі, так що й з тої пригоди ані тїнь докору не лежить на нашім сумліню. Зрештою сумніваю ся, щоб та пригода полишила у д. К. Паньківського, що не захотїв уже більше вертати до семінарії, яке почутє жалю; д. Кузьмовичу вона не перешкодила по році вернути до семінарії, висвятити ся і зробити ся дуже побожним сьвященником.

І ще слівце про „відбиране усіх жерел зарібку“, про яке говорить у тїм місці, очевидно прикладаючи його до тих часів (перед 1880 р.), д. Лозинський. Отже скажу тут, що ніхто з нас, а особливо д. Павлик по процесах не шукав тоді ніякого зарібку в руських народовських чи яких иньших кругах, тай такого зарібку тоді в тих кругах крім приватних лекцій не було. Виходила одна часопись „Правда“, але вона стояла грошево дуже мізерно і не платила співробітникам нічого. І вона не бойкотувала нас: в часї, коли я сидїв у арешті, вона помістила мій переклад одного бурсацького нарису Помяловського зі статьею про сього письменника, а потому моє оповіданє „Оловець“. В р. 1879 мене з новою симпатією прийняли „польські республіканці“ книгарі Барто-

шевич та Бернацкий (польський поет-сатирик М. Родоць) і друкували (за гонораром) мою статейку про Е. Золю та мої сатиричні нариси „Ruteńcy“. Д. Павлик, скільки знаю, ніякого такого заробітка ніде не шукав, то й про відбиране йому жерел у ту пору, перед від'їздом до Женеви не може бути мови.

Говорячи про наші публікації по процесі 1878 р. д. Лозинський також не все говорить вірно, і тут д. Павлик повинен би був спростувати його твердження. „За підмогою Українців — читаємо на ст. 7 — видає Павлик разом зі своїм найблизшим товаришем Франком журнал „Громадський Друг“, а коли цензурні умови зробили видане сего журналу неможливим, Павлик продовжує його збірками „Дзвін“ і „Молот“, в яких містять між иньшим свої оповідання „Юрко Куликів“, „Ребенщукова Тетяна“, „Пропавший чоловік“ (ст. 7). Отже д. Лозинський помиляється, думаючи, що „Громадський Друг“ щось окреме від „Дзвона“ і „Молота“. В книжці, яку він мав під руками н. з. „Молот, українська збірка, видав М. Павлик“ (мій екземпляр, скільки знаю, одинокий у Львові) містяться два випуски „Громадського Друга“ і „Дзвін“ (усі три в одній пагінації до стор. 300), і „Молот“, якого пагінація йде в тексті від 1, а в змісті від 301. Усі ті публікації були в не дуже великій частині плодом праці д. Павлика, хоча він фігурував як її видавець і редактор.

Слова д. Лозинського про те, що „цензурні умови зробили видане Гром. Друга неможливим“ також вимагають деякого пояснення. Цензурні умови 1878 р. були більше менше такі самі, як сьогодні і для того говорячи про неможливість якогось видання треба завсідни ближше пояснити її. Видане виходило і кождий його номер, не виключаючи й великої збірки „Молот“ (стор. 301 і далі по змісту екземпляра, більше 10 аркушів друку) був конфіскований. Що про се казати? Очевидно треба би запитати, за що конфісковано ті номери? Отже скажу коротко: що було солідне, обдумане, літературно й науково цінне в змісті тих видань, те не було конфісковане. Отже не був конфіскований переклад Шефле „Суть соціалізму“ ані Лянге „Робітницьке питанє“, не підняли конфіскації статі Софрона Крутя, не підняли конфіскації численні дописи (Вісти з Галичини), де у-перше розкривано і фактами ілюстровано економічне та соціальне житє народа, особливо інтересні дописи д-ра Андрія Коса (Н. С.) з Комарна; не були конфісковані літературні критики, дописи з України і т. н. Підняли конфіскації

всі три повісти д. Павлика та численні уступи тих писань його й інших, де виступало ся проти духовенства і властей (в тім числі моя вірша „Про Наума Безумовича“ та сильно антимілітаристична „Пісня про рекрутське жите“ селянина Романа Гудзмана, передана мені пок. Львом Василівичем), та моє оповіданечко „Моя стріча з Олексою“ за виклад соціалізму селянам. Коротко кажучи, конфіковано все, що мало більше публіцистичний характер і говорене було занадто необережно і що *mutatis mutandis* конфіковано би й тепер. Значить, видане в головній своїй сути було зовсім можливе і могло-б було мати навіть значний успіх серед публіки, числити на яких 400—500 пренумерантів, як би на його чолі стояв обережний і з прасовими законами добре обізнаний редактор. Та д. Павлик, розпочавши видане на власну руку (коли я вийшов із вязниці, річ була вже постановлена) взяв ся до нього, скажу сумлінно, зовсім непідготований, своєю легкомисністю в трактуванні справи зразив собі зараз на початку найбільше з усіх нас тямучого в таких річах Остапа Терлецького, і потому вів діло, так сказати, на пропале, не силкуючи ся зміркувати, що може перейти цензуру, а що ні. Що більше, по конфіскації кожного нумеру не була (після тодішньої практики) виключена можливість видобути книжку з прокуратурії по вирізанню карток із інкримінованими місцями; зробивши нове видане тих карток із пропущенем сконфіскованих місць ми могли-б були вратувати решту тексту і хоч зі спізненєм, усе таки випускати видане в світ. Д. Павлик, не знаю чому, відразу, при конфіскації першої книжки „Громадського Друга“ зрезигнував із тої зовсім можливої процедури, числячи на те, що удасть ся перед конфіскацією вратувати хоч часть кожного накладу. Сей рахунок не був зовсім вірний, наклад майже всіх книжок пропав дуже основно і цілість видання давно зробила ся великою бібліографічною рідкістю. Але що гірше, видане, з якого не роблено легальної одиниці, поставлене було тим самим на стопі нелегальности; жандарми і поліція мали пожадану нагоду в разі придбання хоч одного примірника сього видання у кого будь тягти чоловіка перед суд; таких процесів, що все кінчили ся засудами, було справді кілька.

Невірне і д. Павликом також не спростоване твердження д. Лозинського, буцім то „Гром. Друг“ був видаваний „за підмогою Українців“. Скільки знаю, на те видане посвятив Драгоманів свою часть Уваровської премії, одержаної за dokonane спільно з Ан-

тоновичем видане Історичних пісень укр. народа. Надто Драгоманов прислав д. Павликові з Женеви що місяця певну квоту на удержане. На видане „Дзвона“ дістали ми надто 50 гульд. від польського соціаліста з Варшави Мендельсона, що пробував тоді у Львові, а то з такого титулу, що перехований у його квартирі запас 2 н-ру Гром. Друга, захований від конфіскації, при якійсь ревізії був знайдений і забраний поліцією. Чи і які гроші понадто діставав відки д. Павлик, я не знаю; знаю лише, що аж до його від'їзду до Женеви я жив із ним разом на його квартирі й їжі, за що й присвячував усю свою працю редагуванню та корригуванню нашого спільного видання.

Переходжу тепер до делікатної справи Павликового процесу і засудження за „Ребенщуківу Тетяну“. Д. Лозинський представляє діло так, що в тій повісті автор „не вважаючи на приписи законів, поважився виступити проти „святости родинного огнища“ і за се заплатив 6-місячною тюрмою“ (ст. 7). Се не зовсім вірно, так само не зовсім вірно й те, що каже сам д. Павлик, згадуючи про свою своячку Ребенщуківу Тетяну, „ту саму, що за її гірке подружжя написав 1878 р. оповідане і дістав за те 6 місяців арешту“ (стор. XVI). Процес д. Павлика за Тетяну Ребенщуківу свого часу справді зробив був невеличку сензацію у Львові. Се була незвичайна поява: судії присяглі (бо то був процес прасовий і як такий належав до судіїв присяглих) признали журналіста винуватим! Се у Львові велика рідкість. А друга рідкість — дістати за прасовий делікт 6 місяців арешту. Як наочний свідок того процесу скажу отверто, що виною тут була не Тетяна Ребенщуківу, не повість про неї д. Павлика, а тільки крайне чудна і незручна його оборона. Чудна і незручна не в тім значінню, буцїм то д. Павлик не вмів викручувати ся, не хотїв ховати своїх поглядів і переконань, але чудна і незручна власне тим, що він висловляв погляди крайне наївні, що не мали нічого спільного ані з соціалізмом, ані з еманципаційним рухом новочасного жіноцтва, а тільки давали сумне свідощтво розумінню їх у д. Павлика.

Діло було таке: один із персонажів повісти, говорячи про сумне подружжя Тетяни, висловляє погляд, що було-б ліпше, як би люди не вязали ся з собою церковним шлюбом, а „парували ся як птахи“. За сей уступ книжку сконфісковано і се був один із головних пунктів оскарження. Розуміється саме собою, що сей уступ

перед присяглими можна було оборонити — не жадним крутіїством ані вибріхуванем, а просто подаючи його як погляд наївного селянина тай ще Гуцула, приведений у повісти для характеристики людей і ситуації. Але яке-ж було зачудуване всіх присутних на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім инакше і всолідаризував ся з сим поглядом. Він признав, що противить ся церковному шлюбови і стоїть за цивільним шлюбом, але таким, щоб чоловік із жінкою могли законтракувати себе обопільно прим. на три роки. І коли д. Павлик і з огляду на сю розправу говорить у своїй ювілейній промові, що „перед судом не то що не відрікав ся своїх переконань і вчинків, але й боронив їх доказуючи, що се мені вільно навіть по теперішнім австрійським законам“ (стор. 73), то мушу сказати, що спеціально того погляду на пташачу форму подружя¹⁾ д. Павлик не боронив і не мотивував, а його погляд на цивільний шлюб „на короткий термін“ викликав у суді загальний сьміх. І повторяю, що не повість про Тетяну і не висловлені там через уста повістевих персонажів погляди, а тільки отсей його власний нічим не мотивований погляд на цивільний шлюб спричинив йому засуджуючий вердикт лави присяглих.

Не зовсім вірне й те, що каже далі д. Лозинський, буцїм то „через натовп кар і процесів виїхав Павлик з початком 1879 р. до Женеви“ (стор. 7). Процесів по неfortunній розправі за Тетяну проти нього не було ніяких, а висїла над ним лиш одна кара, власне той 6-місячний арешт, на який його засуджено тоді. Певна річ, його здоровле було не крепке, і ми всі молодші товариші радили йому поїхати на якийсь час до Женеви, тим більше, що думали, що д. Павлик під оком Драгоманова скористав не мало і зможе бути йому помічним при видаванню „Громади“. Не зовсім вірно згадує д. Лозинський і про женевську діяльність д. Павлика. О скілько тягну, в Ріхтеровім (чи й Бернштайновім?) „Jahrbuch für Socialwissenschaft und Socialpolitik“ був поміщений не цілий ряд його праць, а тільки одна допись. Що-ж до „Друкованого листа до льудей“, про який згадує д. Лозинський (стор. 8), то я не знаю, чи він читав його і чи справді там був популярний виклад соціалізму.

¹⁾ З наукового боку те реченє не має ніякої вартости вже хоч би тому, що між птахами знаходимо всі три первісні форми подружя: стаїну, полігамічну й моногамічну.

Знаю лише, що кінчився той лист покликом до „людей“, аби повстали і силою боронили його сестру й рідню від переслідування властей. Щось зо 100 екземплярів того „Друкованого листа“ д. Павлик прислав був на мої руки, написавши мені рівночасно мандат, аби я зараз же їхав зі Львова до Коломиї і там ідучи від села до села роздавав „людям“ той лист. Се було якось зимою в початку 1880 р. Я ходив тоді на університет і не мало здивувався одержавши таке поручення і пакет брошур із таким покликом, надрукованим у додатку грубими буквами. Товариші правники, прочитавши брошуру заявили, що не лише розширюване її по селах, але само посідання сотки екземплярів у Львові в разі ревізії може накликати на посідача біду (не сумніваюся, що накликало би й сьогодні). Я написав у тій справі лист до Драгоманова та запитав його, чи се зроблено за його згодою і чи то була його воля, аби я їхав у Коломийщину з Павликовими брошурами? Драгоманов написав мені щось невиразне, з чого я не міг бути мудрий, а тим часом товариші, у яких я тоді кватирував, боячи ся ревізії спалили всі екземпляри „Друкованого листа“. От тим то зміст його крім сього кінцевого уступу не лишився мені в пам'яті.

Не без помилок і дальше оповідання д. Лозинського про життя й діяльність д. Павлика по повороті з Женеви до Львова. Що д. Павликові була замкнена дорога до урядової служби, се можна припускати, але не можна твердити на певно, бо д. Павлик ніколи не пробував ступити на ту дорогу. Що однак йому була замкнена дорога „до зарібку між своїми“, се рішуча неправда. Остап Терлецький через процес 1878 р. потерпів певно далеко більше, ніж Павлик, бо стратив уже готову посаду, був старший від нас і надто був хорий на епілепсію, а про те знайшов у собі на стільки сили волі, що маючи укінчену філософію і бачучи перед собою замкнену урядову кар'єру переписався на права, тяжко бідуючи скінчив їх і таки знайшов собі постійний заробіток. Не можна сказати й так, щоб тодішні Русини так дуже цуралися Павлика, але все треба тямити, що заробітки, а ще до того літературні заробітки, одинкові, на які міг і хотів числити д. Павлик, були тоді серед Русинів дуже скупі. Я редагував та корригував „Зорю“ в 1883 і 1884 роках за плату 20 гульд. на місяць, а по смерті Вол. Барвінського працював у „Ділі“, і можу сказати, працював щиро й інтензивно, день у день, за 40, потім за 45 гульд. на місяць. О скільки тямлю, я внісав у пок. Д. Гладилевича, і внісав

нав не без деякого труду те, що д. Павликови поручено перекладати повістей, що друкувалися додатком до „Діла“, по аркушеви на тиждень. Певна річ, се було заняття мізерне, за аркуш перекладу платили 5 гульд., а що на місяць виходили 4 аркуші, то й заробити з того жерела можна було найбільше 20 гульд. місячно. Але перекласти 4 аркуші повісти на місяць, се знов не така велика робота; на се досить було й двох тижнів, а два тижні (в найгіршім разі) лишалися на иньшу роботу, якою можна було заробити друге стільки. Тимчасом пок. Гладилевич швидко почав жалувати ся на д. Павлика, що не достарчає на час рукопису і переклад його де далі все більше недбалій, так що приходилося платити майже друге стільки пок. М. Подолинському за поправлюванє рукопису. Се й було зазначено в титулі перекладу „Князя Серебряного“. Тоді спілка „Діла“ постановила відібрати д. Павликови переклад; се було, скільки тямлю, перед похороном Нарольського, так що представляти сей похорон і участь у нім д. Павлика причиною його „елімінованя“ нема ніякої підстави.

Всі ті фактичні спростованя подаю не в докір д. Лозинському; історія тих часів, про які він узяв ся говорити, не написана і не швидко буде написана, тай із того, що було написане, не все було йому доступне.

Далеко менше можна зрозуміти, коли сам д. Павлик у своїй ювілейній промові, не імпровізований під вражінем хвилі, а написаний на холодно і з повною розвагою і відчитаний на вечерку, замість піти дорогою вказаною вірним жіночим чутєм пані Кулішевої „оглянутись на свої кроки і аналізувати їх“ (ст. 57), і сам помагає творити легенди довкола своєї особи. Я вже вказав на легендарно-неясні його слова про поводженє його в суді, ті слова, що їх можна приложити до процесу з марта 1878, але які зовсім не підходять до розправи в справі „Тетяни Ребенщуквої“ ані до першої розправи з Черепахіним, Ястрембським та Ляхоцким. Не свідчать про вироблене розумінє дійсности його слова про „таку дику суспільність, як була наша“ (ст. 75) ані кількоразове підкреслюванє своїх терпінь та зазнаних переслідувань (ст. 73, 74, 75), ані слова про те, що земляки в боротьбі з ним уживали звичайно некультурних способів (ст. 74), що „наша суспільність кричала на мене: розпни єго!“ Такі річи треба-б мотивувати троха докладнійше, або здобути ся на резигнацію і не порушувати їх, ховаючи свої терпіння для себе, а подаючи на оцінку загалу свої діла. Що до

криків „розпни єго“, то мені здається, що навіть окричана стаття „Діла“ про „виелімінуванє з суспільности“ не може мати такого значіння. Я далеко не годився ані зі змістом, ані з тоном тої статті; навпаки, вважав, що і з партійного і з загально політичного погляду вона була зовсім дитиняча і зайва і автор її не мав права промовляти іменем усеї суспільности, а міг промовляти хіба іменем партії, і то додав, іменем партії, до якої д. Павлик ані перед тим, ані тоді не зачисляв себе. Зредукована до тої натуральної міри стаття „Діла“ набирає зовсім не трагічного характеру, в якій бачуть її д. Павлик і д. Лозинський (ст. 9), а радше комічного: „Діло“ елімінує з народовецької партії чоловіка, який зовсім і не належав до неї! Овва! І для самого д. Павлика ся подія не мала ніякісінських злих наслідків; злі наслідки її далеко більше окошилися на мині, що зовсім не брав участі в похороні Нарольського, бо я стратив заробіток у „Ділі“, тай Партицький узяв назад „Зорю“, яку мав намір передати мені на власність, і передав (радше сказати, продав) її товариству ім. Шевченка.

В своїй ювілейній промові д. Павлик висловив деякі думки дуже інтересні. Він каже про себе: „Я взагалі дивлюся на себе навіть дуже критично“ (ст. 77), „сам, розумієся, найліпше бачу свої особисті хибі і ставлюся до них дуже остро“ (ст. 76). Та жаль великий, що того автокритицизму, того змагання — пізнати свої хибі та не то вже остро, але просто об'єктивно поставити ся до них ані в його промові, ані в інших автобіографічних частинах ювілейної книжки ми не бачимо ані сліду. Навпаки, коли д. Павлик аналізує девчому свій особистий характер, то се власне свої добрі сторони. Він підносить свою „любов до просвіти“, переняту від діда, „остре почутє правди і завзятість“ переняті від батька, „лагідність, делікатність і добрість“, переняті від мамі (ст. XIII—XIV). Він являєть ся дуже великодушним, прощаючи своїм „просвіченим землякам не тяжкі кривди заподіяні ними мені (бо особисті кривди не грали в моїй діяльності ніякої ролі; простив я їх давно, цілу купу, та ще й яких, а кілька ще прийде ся простити!), але простив я моїм просвіченим землякам іще тяжчі кривди, заподіяні ними народови“ (ст. VIII). Се вже справді верх гуманності, до якого не підіймався навіть сам Христос, бо-ж він простив тільки тим, що мучили його, а тим, що кривдили брата, обіцяв тьму кромішню й безплатний опал в огні вічнім. Зрештою здається, що д. Павлик і не мав права мішати ся в рахунки тих земляків з на-

родом і прощати там що будь, тай саме те прощенє не дуже щире, коли вірити иньшому його признаню, що „найбільше менї ненависний той ніби то „інтелігентний“ фарисейський рід“ (ст. 75). З тим усїм одначе д. Павлик, коли судити з його власних признань, незвичайно ідеальний і щасливий чоловік. Він любить просьвіту, має острє почутє правди і завзятість, він лагідний, делікатний і добрий, у нього „нема на совісти анї найменчої кривди якої хлопської душі“ (ст. VII). „Своє селянолюбство тай взагалї основи культуристости він винїс із під рідної селянської стріхи“, а роля Драгоманова в його розвою, се було тільки „поясненє і підмога моральна“ (ст. 75). Всї ті його прикмети зложили ся на таку чудову цілість, що д. Павлику „рідко коли приходило ся думати довго про те, як йому поступити якого разу в політиці. Боротьби з самим собою за політичні справи він не знав; він потребував бути лише самим собою — і виходило гарно“ (ст. 75). Ось який рожевий малюнок!

А що кажуть факти? Д. Павлик пильно стережить ся покликати їх на сьвідомство, та ми, хоч би з чисто артистичного нахилу, щоб лїнше відтїнити те сьвітло, пригадаємо дещо з публичної діяльности д. Павлика. Та поки почнемо говорити далї, зачитуємо ще одно, дуже гарне реченє з його промови: „Признавай і заслуги ворогови, коли вони є, навіть оборони його слушного разу, а знов з другого боку критикуй і прихильника, навіть приятеля, коли є за що, коли треба його звести з хибної дороги“ (ст. 74). Сьвідчу ся сумлїнем, я не ворог д. Павлика, вже хоч би тому, що ніколи не забуду прожитих із ним лїт, спільно перебутих терпїнь і сьвітлих хвиль, яких, признаю ся, було більше, ніж прикрих. Я не ворог д. Павлика вже хоч би тому, що в такім разї мусїв би бути ворогом і своєї власної минувшини і многих найкращих хвиль свого життя, що нерозривно вяжуть ся зі згадкою про д. Павлика. Я ніколи не забуду його щирости й делікатности в поводженю зо мною в неодній важкій і прикрій для мене хвилї. І сьвідчу ся сумлїнем, що пишучи отсе я не кершую ся низькою думкою вменьшити як будь і в чім будь заслуги д. Павлика. Коли я помагаю розбивати легенду, яка не без його причини вже почала творити ся докола його особи, то прошу не забувати, що деякий німб із тої легенди міг би впасти й на мою особу. Та я вважаю такі легенди шкідливими і в старій і в новій історії, а тим паче в сучасній. Я присьвятив не мало праці на слїдженє й аналізованє таких легенд із

давної минушини, а ювілей д. Павлика, видана з його приводу книжечка і вся теперішня діяльність д. Павлика дають мені найкращий приклад, як шкідливо, мов якесь моральне опьяніє, впливають такі легенди на живого чоловіка, коли він почує себе їх героєм і повірить у своє героїство.

Погляньте! Змалювавши себе праведником і мучеником, якого „дика“ суспільність без ніякої вини, одиноко за його праведність мучила, елімінувала і кривдила, д. Павлик великодушно прощає тій суспільності, і зараз же виходить на високий педесталь проповідника і дає їй спасенні науки, огортаєть ся в мантию пророка і віщує їй в разі послуху та додержання його заповітів сьвітлий рай блаженний, а в разі недодержання не то що огонь і жупел, але щось стораз гірше, „загиренє своєї нації на сотні років, коли не на віки“ (ст. 7—8). Ось ті Павликові заповіді. Перший — „організація наших хліборобів“ (ст. 71), другий „рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва“ (ст. 72), а третій — щирість (ст. 73). Опираючи ся на тих признаннях, що се були провідні зорі життя й публичної діяльності д. Павлика, запитаймо його як він ішов за тими провідними зорями, що зробив для здійснення тих своїх заповітів?

Ідучи за ниткою відчиту д. Лозинського я зазначив головні моменти діяльності д. Павлика до засновання радикальної партії (певно, не всі, та я не пишу тут повної монографії). Участь д. Павлика в радикальній агітації і в розвою рад. партії була певно видна й історик того десятиліття 1890—1900 певно оцінить його працю по заслугі. Та я зверну увагу лиш на деякі, не тайні свого часу, але тепер може призабуті факти. Перше те, що думка про заснуване рад. партії вийшла не від д. Павлика, а від иньших людей — д-ра Даниловича, пок. Іларія Гарасимовича, д-ра Т. Окуневського, д-ра Евгена Левицького. Друге: коли на першій з'їзді рад. партії поручено було д. Павликові випрацювати нарис партійної організації і він своїм звичаєм не надумуючи ся довго взяв на себе сю працю, то що-ж показало ся? А показало ся те, що про ту буцїм то провідну зорю свого життя він не мав ніякісного поняття, і його організаційний план вийшов дуже короткий і простий: не пити, не курити і поводити ся людяно з селянами. Пригадаю другий факт: д. Павлик станув був на чолі одної дуже важної організації, до якої ініціативу дав також

не він, а др. Трильовський, і яка при добрім веденю могла зробити ся дуже важним двигачем культурного і політичного життя нашого народа. Маю на думці просвітньо-наукове товариство „Поступ“. Д. Павлик рік чи довше стояв на чолі того товариства, мав при собі виділ, мав у касі зовсім не малий фонд (1000 руб.), жертвуваний пок. Ковалевським. І чого-ж dokonав д. Павлик? Який слід лишило по собі те, з такими надіями з боку селян-радикалів витане товариство? О скільки тямлю, діяльність д. Павлика обмежила ся на справленю металевої таблички з написом „Поступ“, справленю книги протоколів та касової — тай годі. Товариство заснітило ся і фонд, що мав служити основою його діяльности, пок. Ковалевський відібрав назад.

Ще раз кажу: д. Павлик не належав до ініціаторів радикальних організацій і в ту пору, коли вони починали ся, не мав ніякісінького поняття, як вони мають виглядати і як їх вести. Але коли д. Павлик справді іноді „навіть дуже критично“ дивить ся на себе, то чи не мигнула йому коли в голові думка, що він був одним із перших і головних гробокопателів тих радикальних організацій? Про „Поступ“ я вже згадав; він був і лишить ся на мою думку клясичним показом організаційного таланту д. Павлика. Але се не була одинока історія в тім роді. Нагадаю славу Павликову брідську Одиссею. Справді подія о стільки Гомерівська, що викликала гомеричний сьміх по всій Галичині. Подумайте: провідник радикальної партії і редактор партійного органу, не уповажнений партією і не кликаний виборцями їде з Коломиї до Бродів, сидить там щось місяць, не скликає ані одних зборів, не може добити ся того, щоб промовити хоч на одних зборах, сидить у готелю і дає себе немилосердно дурити та натягати ріжним селянським хруням та виборчим гіенам, при виборах не дістає ані одного голосу, стративши на сю авантуру мало не 400 гульденів (не своїх грошей!) і потім із безмежною наївністю описує все те і кінчить запевненням, що не вважаючи на все те його авантура в Бродах зробила для справи радикалізму дуже багато. Розумієть ся, се була ілюзія д. Павлика, але не ілюзією був тяжкий моральний удар для всієї партії, той сьміх, який по словам французької приповідки, вбиває. „Чи се провідник радикальної партії?“ — запитували з кпинами Поляки й Русини иньших партій, а співпартійники мусіли паленіти з сорому.

Візьмімо ще один і ще характерніший факт. Д. Павлик із емоцією виявляє, що у нього нема на совісті ані найменшої кривди якої хлопської душі. Не думаю перечити цьому, але як би так розширити це питання і запитати, чи не відчуває д. Павлик за собою деякої кривди зробленої нехлопським душам? От хоч би самому М. Драгоманову. Не говорю про духову кривду, зроблену йому тут же, в тій самій ювілейній промові, де він вплив Драгоманова на нього обмежив скромно до розмірів „пояснення“ того, що д. Павлик уже буцім то виніс із селянської хати, і „моральної підмоги“, хоча для кожного неупередженого дослідника ясно, що вся публіцистика і вся наука д. Павлика не що инше, як повторюване думок і не раз навіть слів Драгоманова, часто вирваних із зовсім иншого зв'язку і повторюваних із неособливим зрозумінням їх змісту і зовсім не до речі. Говорю про иншу кривду, яку робив д. Павлик Драгоманову власне тим, що довгі літа формально висів на його шиї, жив його коштом і то в пору, коли сам Драгоманов як емігрант був у дуже неблизких матеріальних відносинах, на далекій чужині з жінкою й дітьми, без певних заробітків. Я не знаю, яким титулом приймав д. Павлик заповоги Драгоманова; знаю тільки те, що в однім листі Драгоманов гірко жалувал ся на той паразитизм д. Павлика, що сильно підірвав його вбогі фінанси.

Раз порушивши сю делікатну, але по мойому з характером і становищем усякої людини нерозривно зв'язану справу я мушу додати ще деякі уваги. З тих 30 літ громадської діяльності д. Павлика що найменше 15, коли й не 20 він годував ся, говорячи теологічним терміном, із вівтаря, якому служив. Се не був би докір для иншого чоловіка, бо-ж д. Павлик присвячував тому вівтареві (служенню радикальним думкам) свої найліпші сили й увесь час. Але не забуваймо, що радикальні видавництва, при яких працював д. Павлик, не оплачували ся, стояли жертвами людий бідних, що також працюючи в них рівночасно заробляли на жите иншим способом і формально відривали собі від рота, щоб піддержувати дороге для них діло. Певна річ, при такім стані й жите д. Павлика було несьвітле, але все таки сей стан давав йому можливість стояти твердо й непохитно на однім місці, ховати свій прапор чистим і не номнятим і з висоти своєї характерности критикувати тих товаришів, що добиваючи шматка хліба не мали такого чистенького прапора.

Та бувало й не так. Бувало навпаки. Доторкнуся тут епізоду, забутого д. Павликом, бо не можу уявити собі, щоб маючи його в тямці він міг був підняти ся до того високомірного і самозадоволеного тону, яким пронята його ювілейна промова. По-рушу болючий епізод його зносин із пок. Миколою Ковалевським, спеціально-ж редаговане „Народа“ в Коломиї від осені 1893 до осені 1894 р. Хто сьогодні захоче переглянути тих 25 номерів „Народа“, де найціннійше — статі й уваги Драгоманова, а найцікавійше — стаття д. Павлика „Моя бродська Одиссея“, той певно не захоче повірити, що має в руках найдорожше видане, яке коли будь появилось ся в руській часті Галичини. Ті 25 номерів (разом 450 сторін) коштували не вчисляючи пренумерати круглих 4.500 рублів, тобто сторона друку пересічно 10 рублів. Се видасть ся декому мітольогією, та справа на жаль аж занадто правдива. Діло було таке. „Народ“ і його боротьба з „новоєрою“ та праця радикальної партії коло розбудження і зорганізовування руського селянства, а особливо участь М. Драгоманова в „Народі“ звернули на се видане пильну увагу закордонових Українців. Від 1890 р. „Народ“ мав із України невеличку грошову підмогу (по 500—600 рублів). Ся підмога плила зі складок, які збирав по містах і селах України пок. Мик. Ковалевський, щирий приятель Драгоманова, один із найчеснійших та найідеальнійших людей, яких я стрічав у своїм життю. Живучи сам із дочкою в найскромнійших обставинах, удержуючи себе з приватних лекцій, він увесь вільний час і всі сили віддавав на збиранє грошей, якими між иньшим запомогає Драгоманова за час його життя в Швейцарії. За рекомендацією Драгоманова він давав субвенції й „Народові“, а приїхавши в осені 1893 року до Галичини був так захоплений радикальною агітацією та її успіхами серед селянства, що зобов'язав ся д. Павликови покрити весь річний бюджет видання, коли д. Павлик зобов'яжесть ся вести його як найкраще. Д. Павлик зобов'язав ся, обчислив бюджет на 2 чи півтретя тисячі рублів, які й одержав від Ковалевського, та протягом року переступив той бюджет ще о 2 тисячі та довів нарешті до того, що часопись утратила майже всякий інтерес для партії, вичерпала кредит у Коломиї і мусіла з 20 ч. 1894 р. перенести ся назад до Львова. Прибувши в осені 1894 р. до Львова і переглянувши предложені д. Павликом рахунки пок. Ковалевський був страшенно обурений і збентежений, зробив д. Павликови дуже прикру сцену (я не був

її свідком і знаю про неї лише з оповідання обох її учасників) і покривши решту Павликового рахунку, на що, як говорив, мусів задовжити свій хуторець (одинокі наслідки його дочки), поїхав із Галичини мов убитий, з серцем переповненим гіркістю та розчаруванням. Знаючи його вразливу душу і його сибірським засланням підкопане здоров'я я певний, що сей моральний удар, який завдав йому побут у Львові в осени 1894 р. коли не сам, то в значній мірі вигнав його до гробу (він умер два роки пізніше на серцевий удар). Я не знаю, чи поділився пок. Ковалевський своїми гіркими досвідами, зібраними в Галичині, з Драгомановом, але коли се було так, то можна уявити собі ті гіркі хвилі, які з сього приводу мусів пережити смертельно хорий наш учитель і які мусіли затроїти остатні дні його життя.

Я не хочу отсим обвинувачувати д. Павлика в якій нечесній маніпуляції з грішми д. Ковалевського; навпаки, я певний, що до нечесної маніпуляції д. Павлик по натурі своїй по prostu нездібний. Але я не можу ощадити йому докору за край не легкодушне господароване чужими грішми, господароване, про яке тоді в Коломиї самі найблизші приятелі д. Павлика оповідали всякі анекдоти, що були-б забавні, як би серед даної ситуації не були в високій мірі трагічні.

Говорить д. Павлик у своїй ювілейній промові, що друга провідна зоря його життя, се була думка про рівнопросвітність і рівноправність жіноцтва. І знов же не згадуючи ані слівцем про те, що-ж властиво сам він за 30 літ зробив для тої своєї ідеї, д. Павлик пускаєть ся давати науки суспільности, яка мала-б повне право сказати йому: а покажіть свою роботу в тім напрямі, свої праці, плоди свого думання і змагання, або хоч живі приклади того, як ви поводити ся з жінками! І д. Павлик, думаю, не знайшов би на се ніякої відповіді.

Зачеплю ще один уступ у ювілейній промові Павлика. Говорячи про свою працю для народу він хвалить ся, що подавав селянам усю правду, „до якої дійшов сам яко просвічений чоловік, дарма, що приходило ся сіпати глибоко за найдорожше для народу, за його релігійні переконання тай увесь світогляд“ (ст. 69). Читаю сі слова й дивую ся. Де-ж то, коли-ж то, як то д. Павлик „сіпав“ релігійні переконання народу? Скільки тямлю, д. Павлик видав лиш одну книжечку, що тикала безпосередно релігійних вірувань, се була „Нова віра людей на Україні“, але се була не

власна праця д. Павлика, а переклад одного розділу статі Ковалевського (не Миколи), друкованої в російських „Отечественных Записках“, а Павликова була там лише передмова, що дуже здає торкала релігійне питання. Зрештою ця книжечка була зараз же тоді (1878 р.) сконфіскована і ледви десять-двадцять екземплярів її пішло по руках. Так само й книжку Дрепера, перекладену д. Павликом, він не повинен так зовсім класти на свій рахунок, раз тому, що це переклад, а друге тому, що ця книжка далеко не вповні доступна простому народови, а третє тому, що й у ній зачіпають ся не релігійні переконання, а тільки освітлюють ся систематичні наскоки теологів і церкви на чуже для неї поле науки та вільної думки. Що-ж до оригінальних праць д. Павлика, то його правдивою ідеєю фіче протягом усеї його діяльності була не боротьба против релігійних переконань та світогляду, а боротьба против руського духовенства і навіть іще спеціальнійше боротьба против надужить того духовенства в його поводженю з селянами. Це була боротьба подітована не жадним світоглядом, не жадною політичною чи релігійною думкою, а лише гуманним чутєм д. Павлика. На жаль треба сказати, що ця боротьба також принесла не мало шкоди радикальній партії яко політичній організації і причинила ся багато до збільшення розстрою в рядах її прихильників та неясности в її тактиці.

Перейду тепер до подій останніх років, на які натякає д. Павлик у своїй ювілейній промові, коли говорить про „болючі події ділового та особистого характеру, спричинені по більшій частині самими своїми“ (ст. 76). Д. Павлик тяжко нарікає на якихось людей, які „з завзятістю гідною кращої справи розшматовували радикальну партію топчучи ідеали своєї молодости“, та на людей „замотаних у павутинє нещирости, нелюдяности, бездіяности“, які надто думають, „що сего всего вимагає добро нації, поступ, культура, наука, навіть соціалізм“; д. Павлик зі свого боку бачить у тих людей „безодню некультурности просвічених земляків“ і признаєть ся, що від них „терпів муки далеко тяжчі ніж від чужих катів. Аби не впасти під їх тягаром, він мусів напинати всі свої сили, але й то був би марний труд, як би не його ліпша натура, його ідеї“ (ст. 76). І тут завдяки їм д. Павлик побідив і „вважає се за свою найбільшу побіду“ (тамже).

Признаю ся, вся та тірада не зовсім ясна мені, але слова д. Павлика натякають очевидно на події занепаду радикальної

партії і на діяльність його в Наук. Тов. ім. Шевченка. Що до першого, то я згадав уже, що пора ювілею була вже для д. Павлика найкращою нагодою запитати себе самого, чи не винен і він дещо тому занепадови. Сього д. Павлик на жаль не зробив. Що в його словах є також натяк на його діяльність і роль в Наук. Тов. ім. Шевченка, в сьому впевняють мене деякі прилюдні виступи д. Павлика, про які тут мушу згадати, тай поміщена в тій же ювілейній книжці телеграма д. Ол. Барвінського. Д. Барвінський у своїй телеграмі з Відня, присланій на ювілей д. Павлика, висловив йому признане не за його наукову працю, але „за те становище, яке він тепер займає в Наук. Тов. ім. Шевченка і в його комісіях“ і додав бажане, щоб він на тім становищі міг ще довго трудити ся для його подвигнення і бачити красші успіхи своїх трудів, як на жаль доси се йому було суджено“ (ст. 65). Се своє становище зазначував д. Павлик кілька разів, найдосадніше мабуть у своїй промові на загальних зборах Наук. Тов. ім. Шевченка д. 20 цвітня 1904 р., коли всю наукову діяльність у товаристві назвав „цвиріньканєм науковими діссонансами у трьох закутках нашого наукового піддаша“. Не менше різко і так само справедливо зазначив д. Павлик своє становище супроти Наук. Тов. ім. Шевченка і в статі „Не кличте всує!“ поміщеній у 18 ч. „Діла“ з сього року, де докоряє д. Томашівському за те, що не яло ся йому друкувати в ЛНВ. статтю про „Історію“ проф. Грушевського, тому мовляв, що проф. Грушевський один із редакторів „Вістника“. І далі докоряє д. Павлик „Вістникові“, що „в ній доволі часта полеміка, яка виходить за межі літератури й науки й надає ему характер лейб-органу теперішнього редакційного комітету, де зводить ся з людьми якісь особисті рахунки“, а се, мовляв, „не піднімає престижа Наук. Тов. ім. Шевченка“.

Що до „яло ся“ чи „не яло ся“ ми з д. Павликом не будемо сперечатися. Чоловік, що редагував свою ювілейну книжку і виголосив таку ювілейну промову як д. Павлик, дав сам найліпший доказ, що в справах літературної приличности він так само компетентний судити, як у справах політичної економії чи музики чи математики. Що-ж до полеміки „Вістника“ і особистих рахунків, буцім то зводжених у ньому з якимись людьми, то д. Павлик повинен би був троха докладнійше мотивувати свій закид. Як би він думав річево, а не фразеологічно, то знав би й сам, що сей ніби

то тяжкий закид властиво не значить нічого. Адже-ж для автора, якого статі не поміщено в журналі, се буде „особистий рахунок“. Для автора, якого книжку скритикує газета неприхильно, хоч би й справедливо, се буде „особистий“ рахунок“. Тим більше буде се для публичного діяча, коли газета піддасть критиці його публичну діяльність. А про те всі ті „особисті рахунки“ — по просту життєвий елемент усеї преси, всеї публіцистики. Інша річ — перебігати в критиці на поле приватних справ, домашнього життя даної особи. Коли д. Павлик має нам закинути якийсь факт того рода, то нехай говорить ясно і виразно, а не натяками, з яких видно що собі хоче, лише не „щирість“, не остре замишування правди, яким він хвалить ся. А що до престижа Наук. Тов. ім. Шевченка, то тут ми запитаємо д. Павлика як дійсного члена товариства від 1900 р., що-ж він сам особисто зробив для піднесення чи хоч піддержання того престижа? Не перший раз уже д. Павлик під вимівкою, що йому ходить про престиж товариства, кидає на нього та на працю в ньому такі самі голословні, безпідставні обвинувачення або фрази в роді тої класичної про „цвєріньканє науковими диссонансами“. Його півторагодинна промова, виголошена на згаданих зборах товариства, була з сього погляду вся класична і я можу тільки пожалкувати, що вона не ввійшла в ювілейну книжку як pendant до ювілейної промови д. Павлика. Вона влекла-б мені незвичайно мою працю, бо показала-б ad oculos усякому, до якого ступня заїлости та засліплення може дійти чоловік, що привик жити в атмосфері легенд, привик уважати себе пророком, виємком, монополістом від культурности, характерности та моральности. Замість полеміки з такими обвинуваченнями, які в устах члена товариства осуджують самі себе, може ліпше тут буде подати короткий образ діяльності д. Павлика як бібліотекаря і члена Наук. Тов. ім. Шевченка.

В р. 1897 д. Павлик сам добровільно зголосив ся до виділу Наук. Тов. ім. Шевченка з тим, що готов безінтересовно обняти завідування бібліотекою товариства. Виділ не мав тоді ще в плані робити бібліотеку публичною, а для потреб наукової праці членів вистарчало урядоване бібліотекарем виділового д. К. Паньківського тай сама бібліотека була тай доси є дуже маленька. Одначе по промовах д. Паньківського й моїй і коли ми оба зобов'язали ся евентуально зложити кавцію за д. Павлика, його прийнято, зобов'язавши його працювати лише в двох днях тижнево і призначивши йому

за платню 15 гільденів місячно. Незабаром потім д. Павлик зажадав від виділу, щоб йому призначено слугу для стирання порохів у бібліотеці, а далі щоб йому нанято фротера до фротерования постола. І сьому бажанню нового бібліотекаря по частині вволено. Швидко однак почалися нові історії. Д. Павлик задумав із бібліотеки Наук. Тов. зробити читальню для гімназійної молодіжи, почав комплектувати бібліотеку повістями та книжками для популярної лектури, натомість слідження за новими науковими появами і комплектування відділу *Ukrainica* ніяк не можна було від нього допросити ся. Та що студентська читальня завдавала йому багато праці, то почала ся тиха агітація по за сферами товариства, що д. Павликові в товаристві робить ся кривда, що товариство визискує його працю і т. д. Виразом тої агітації був внесок д. Ол. Барвінського на загальних зборах товариства, щоб підвишити д. Павликові платню. По статуту загальні збори не могли сього зробити, та виділ сам підвищив сю платню зразу на 22, потім на 30 гільд. Певна річ, і се була платня мала, але-ж виділ і не жадав від д. Павлика надто великої роботи, бо обов'язував його до урядованя в бібліотеці тільки дві години денно. Та д. Павлик не задоволив ся тим і швидко почали ся нові жалі, нові наріканя на визиск, появили ся на загальних зборах нові внески, яких наслідком була ухвалена для виділу директива підвишити платню д. Павликові до суми 50 гільд. місячно. Виділ мусів се зробити, надто признав д. Павликові активальний додаток, так що в остатніх роках д. Павлик брав за чотиригодинну працю, числячи в те й дво-місячні ферії і часті павзи спричинені нездужанєм, 120 кор. місячно. Та ось д. Павлик занедужав і з причини недуги подав ся на пенсію. Правда, він не означив суми пенсії, якої жадав від товариства, але саме жадане пенсії по семилітній службі поставило виділ у дуже клопотне положення, бо-ж практика всіх урядів та публичних інституцій признає уступаючим функціонерам мінімум пенсії аж по десятих роках служби. Маючи у себе функціонерів, що служать уже по 20 і 30, літ товариство не вважало себе в праві творити для д. Павлика привілеїї і виділ по довгій дискусії згодив ся дати йому одноразову відправу в сумі дворічної пенсії (3000 кор.), та д. Павлик сього не прийняв і зажадав від виділу вивести сю справу перед загальні збори.

Се був причинок д. Павлика як функціонера до піднесення престижу наукового товариства. Завважимо до того, що наслідком

його легкомисного і противного регулямінови урядованя, зглядно позичаня до дому книжок бібліотечних невідомим ученикам, часто за зовсім фантастичними реверсами, бібліотека товариства понесла значну страту, яку при не зовсім докладнім сконтрі референт бібліотеки оцінює на 400 томів. Надто після д. Павлика маса книжок лишається невпорядкованою і нескатальогованою, скатальоговано багато книжок хибно, а многі хибно порозставляювано так, що знайти їх без нового впорядкованя бібліотеки трудно.

Що до наукового становища д. Павлика, то секція фільольогічна вибрала його дійсним членом на підставі його книжки про читальні та його праці про Гавата. Секція мала надію, що д. Павлик буде вважати сей вибір стимулом для дальшої наукової роботи, якої у нас, як то кажуть, непочатий кут. На жаль ті надії не справили ся. Правда, д. Павлик видав два томи фольклорних праць Драгоманова, але се не була зовсім та наукова праця, якої жадається від дійсного члена, се були лише переклади. І се видане не обійшло ся без характерної історії. Минуло вже 4 роки від виходу другого тому; у фільольогічній секції і на спільних засіданнях секцій урговано д. Павлика, щоб пускав дальші томи; д. Павлик із ріжних причин отягав ся, а рівночасно в листах між иньшим і до вдови пок. Драгоманова жалував ся, що в товаристві ворогують із пам'ятю Драгоманова і не хочуть друкувати його творів.

Натомісь д. Павлик швидко почав у секції роботу зовсім иньшого рода, роботу, що показала його повне нерозумінє задач і характеру наукового товариства. Як із бібліотеки товариства замість наукової робітні він зробив читальню для молодіжи, інституцію хоч і пожиточну, але далеку від головної цілі товариства, так само і з цілого товариства він силкував ся зробити щось иньше, аби не інституцію спеціально присвячену плеканю науки. Коли виринула думка про тзв. людві університети, д. Павлик зараз ухопив ся за неї, виступив на секції з рефератом і силкував ся притягти й посторонніх людей, щоб надати своєму починові як найбільше розголосу. Не здобувши на сьому полі успіха він підняв думку урядженя систематичного курсу української літератури, і порушивши справу на секції та не дожидаючи ані детального її роздивлення з боку секції, ані опії виділу, поспішив ся оголосити діло в газетах, ставлячи сим у неприємне положенє особливо мене, якого він дозволив собі іменувати професором тої фантастичної катедри.

укр. літератури. Та головним його подвигом у Наук. Товаристві була акція в справі реформи статутів, розпочата з його ініціативи і по начеркненому ним плану. Зовсім непродуктивний як член секції, яка протягом усього часу від його вибору не бачила від нього ані одної наукової праці, не чула ані одного його реферату про якусь чужу працю, що більше, не чула ані одної річевої критичної уваги про яку будь наукову працю обговорювану в секції, так само непродуктивний як член комісії етнографічної та мовної і як заступник голови останньої, в якій як добрий знавець нашої народньої мови міг би був положити гарні заслуги, д. Павлик оказався дуже рухливим і повним енергії як реформатор. Великий приятель парламентаризму і формального трактовання д. Павлик, нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жаднім фаху уявив собі, що й загалом у товаристві не робить ся нічого гідного його уваги і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть о один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якісь „науковим ареопагу“ (улюблений термін д. Павлика) і могли-муть судити та критикувати все те, що зроблять иньші. Отсе була одна з провідних думок тої реформи статута, за якою майже два роки побивав ся д. Павлик, задля якої силкував ся зорганізувати в товаристві спеціальну партію, наносячи тим велику шкоду цілому товариству. Одним із наслідків його змагань я вважаю значну дезорганізацію філологічної секції, що з разу проявляла — не завдяки д. Павликові — оживлену діяльність.

І ще один забавний факт, майже анекдот. Був колись у Берліні соціаліст, простий робітник Йоган Мост. Той Мост у вільних хвилях прочитавши „Римську історію“ Момзена загорів ся до великого вченого страшною ненавистю, почав винаходити в його Історії всякі суперечности та недоладности і опублікував сі свої відкриття окремою брошурою, що викликала в науковім і ненауковім світі сміх далеко більший, ніж Павликова бродська Одиссея. Отже сьому Мостови позавидував д. Павлик і зненавидівши всею душею і всіми кишками проф. Грушевського, перекинув свою ненависть і на його „Історію України-Руси“, яку він силкуєть ся шарпати прилюдно, де і як може. На жаль, д. Павлик тим нижше стоїть від Моста, що доси не дав ніякого доказу, що прочитав Історію проф. Грушевського; що він не зрозумів ані її методи, ані того, що в ній нове і важне, ані її основних ідей, се доказує

найліпше кожний виступ д. Павлика проти неї, подіктований сліпою, фанатичною ненавистю, а не жадними річевими причинами, се доказують його голословні закиди проти неї, головню закид безідейности, який він механічно і безтямно повторяє за Драгомановом, хоч Драгоманов підніс його був давно проти зовсім иньшої праці иньшого автора. Розуміть ся, анї я, анї проф. Грушевський не може мати нічого проти річевого, хоч би й як острого критикования його Історії і всеї його публичної діяльности. Але критикувати так, як се доси чинив д. Павлик, се зовсім негідне дійсного члена Наукового Тов. ім. Шевченка, що надто по фарисейськи видає себе прилюдно за зберегателя його наукового престижа.

Моя силуетка вийшла дещо поширока, хоч признаю ся, не вичерпала всього предмету. Бажалось би розібрати беллетристичні й наукові праці д. Павлика, схарактеризувати детальнійше його публіцистичні писання і його полеміку. В перших ми побачили би быстрого обсерватора деталей народнього життя і доброго майстра народньої мови, а в наукових працях пильного компілятора звісток без відповідної школи і без виробленої критичної методи. В публіцистичних працях ударила-б нас обік того-ж быстрого ока на слабі сторони противника перевага чисто полемічного, негативного елементу над позитивними даними і незвичайне замилюванє автора до констрування своїх висновків у будущім часі. Добра половина всіх статей д. Павлика або вся обертаєть ся або кінчить ся в конструкціях *in tempore futuro*; се бачимо від першої його важнійшої статі „Про потребу збирання етнографічних матеріалів“ (Другъ 1876), де автор, мимоходом кажучи, виявив повне нерозумінє етнографії й її задач яко науки, і кінчачи його ювілейною промовою. Се дуже дешевий спосіб публіцистики, бо будущина таке поле, де можна безконтрольно буюти в повітрі. Але анї з науковим способом думаня, анї з річевістю сей стиль не має нічого спільного.

Кінчу. Коли мій малюнок вийшов негідхлібний для ювілята, то се не моя вина. Моїм пером не руководила анї особиста злість, анї партійна пристрась, а тільки бажанє правди. Що не зводжу тут з д. Павликом ніяких приватних рахунків, се, думаю, признає мені кожний безпристрасний читач. Лиш усталенє фактичної правди видало ся мені доконче потрібним із огляду на ті численні легенди, які наросли вже протягом 30 літ довкола особи д. Павлика і яким поперед усього здаєть ся, повірив він сам. *Ів. Франко.*